

Herstory alebo skôr *theirstory*: život v normalizácii z perspektívy aktérok spoločenstva vzdoru

Roman Džambazovič

Gyárfášová, O. 2023. *Ako sme žili v rokoch normalizácie. Rozhovory s aktérkami spoločenstva vzdoru*. Bratislava: ASPEKT.

Kniha sociologičky Olgy Gyárfášovej, pôsobiacej na Ústave európskych štúdií a medzinárodných vzťahov Fakulty sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave, je dôležitým príspevkom do postupne sa rozrastajúcej intelektuálnej a vedeckej knižnice, ktorá zachytáva obdobie normalizácie a každodenné prežívanie žien v danom období spoločných slovensko-českých dejín. Kniha nás už prostredníctvom svojho podtitulu informuje, že pôjde o rozhovory s aktérkami spoločenstva vzdoru. Rozhovory Olgy Gyárfášovej s desiatimi aktérkami tohto alternatívneho kultúrneho spoločenstva, zasadeného do Bratislavy, sú určite tou skutočnosťou, prostredníctvom ktorej si čitateľky a čitatelia budú pamätať a charakterizovať túto „aspektácku“ knihu.

Vydavateľstvu ASPEKT a editorke Jane Cvikovej sa však podarilo obohatiť samotné rozhovory o dve dôležité súčasti knihy. Ako prvú chcem spomenúť úvodnú kapitolu Olgy Gyárfášovej. V nej sa dozvedáme o motivácii, ktorá autorku viedla k napísaniu knihy a zasadzuje jej život do obdobia normalizácie, v ktorej prežila mladosť a znamenala pre ňu časopriestorové koordináty dospievania. Úvodná časť knihy je dôležitým východiskom pre pochopenie širších súvislostí, ktoré formovali každodennú žitú realitu unikátneho neformálneho alternatívneho spoločenstva, fungujúceho v 70. a 80. rokoch minulého storočia v Bratislave. Jeho súčasťou bola aj Oľga Gyárfášová. Prvá kapitola tak ponúka zasvätenú sociologickú sondu do bratislavského kultúrneho, umeleckého a občianskeho undergroundu; predstavenie východísk a metodológie výskumného projektu, ktorý sa zameriaval na ženy z bratislavského spoločenstva vzdoru a reflexiu vlastného života v období normalizácie. V rozhovoroch s aktérkami spoločenstva vzdoru vedie autorka paralelný fiktívny rozhovor aj sama so sebou a s dobou svojej mladosti (s. 13).

Ďalšou inovatívnou a veľmi inšpiratívnou súčasťou knihy je záverečná štúdia Zuzany Maďarovej s názvom „Spoločenstvo aj ‚vlastná izba‘ ako predpoklad politického vzdoru. K spomienkam aktérok z bratislavského alternatívneho priestoru na obdobie normalizácie“. Zuzana Maďarová ponúka jednu z možných interpretácií príbehov spoločenstva vzdoru. Tá je zasadená do širšieho kontextu skúmania a poznávania histórie žien aj v súvislosti s tým, ako sa na Slovensku na obdobie vládnutia komunistickej štátotrasny spomína. Jej reflexia nadväzuje na predchádzajúce realizované výskumné zámery, v ktorých sa venovala účasti žien na nežnej revolúcii a rodovým aspektom kolektívnej

pamäti. Autorka sa usiluje o istú formu medzigeneračného dialógu so ženami, ktoré sprostredkovali svoju životnú skúsenosť z obdobia pred jej narodením. Ide o dôležitú súčasť prenosu kolektívnej pamäti, nakoľko ženské aktérky a ich osudy sú v rôznych historických obdobiach a našich geografických konšteláciách často opomínané a „postavené na druhú koľaj“ prostredníctvom prevládajúcej mužskej patriarchálnej kultúrnej optiky. Ženy boli vo verejnom priestore prítomné, videné, prenasledované, ale pritom ako keby zostali nezapamätané. Zuzana Maďarová ponúka pohľad na mechanizmy a ďalšie dôsledky takejto optiky. Jej štúdia nasleduje po úvodnej kapitole Olgy Gyárfásovej a po desiatich rozhovoroch s aktérkami bratislavského spoločenstva vzdoru. Pri druhom čítaní knihy som jednotlivé časti čítal v inom poradí, ako sú radené v knihe. Po prečítaní úvodnej kapitoly Olgy Gyárfásovej som preskočil rozhovory, ku ktorým som sa vrátil až po dočítaní kapitoly Zuzany Maďarovej. Takto som síce prevzal jej optiku a možný scenár, ako čítať rozhovory a interpretovať životné príbehy žien bratislavského alternatívneho spoločenstva, ale umožnilo mi vidieť v nich aj súvislosti, ktoré som si pri prvom čítaní knihy ne všimol a neuvedomil, zostali skryté. Nechcem potenciálne čitateľky a čitateľov navádzať k takejto stratégii. Možno krátky editorský úvod, ktorý by ponúkol informácie o štruktúre knihy a v jemných náčrtoch nás zoznámil aj s jej obsahom, by pomohol pri rozhodovaní, akou cestou sa z hľadiska poradia kapitol pri čítaní knihy vybrať. Na druhej strane však to, že knihu otvoríte pri hociktojej jej časti a zaujme vás a vediete pri jej čítaní neustály vnútorný dialóg s jej obsahom, hovorí jasne o jej kvalite. To je moja osobná skúsenosť aj v prípade knihy *Ako sme žili v rokoch normalizácie*.

Kniha otvára mnoho zaujímavých tém. Jednou z nich je dôležitosť medzigeneračného prenosu kolektívnej pamäti vzťahujúcej sa na obdobie normalizácie na Slovensku. Ako je evidentné z výsledkov výskumu „Demokratickosť a občania na Slovensku“, realizovaného v roku 2014, vo vnímaní normalizácie a jej dôsledkoch existuje určitá miera analfabetizmu slovenskej populácie. Na otvorenú otázku „Čo si predstavíte, keď sa povie normalizácia v Československu“ takmer polovica opýtaných respondentiek a respondentov (46,9 %) uviedla odpoveď neviem/nič alebo neodpovedala vôbec. Absentuje hodnotenie normalizácie, na ktorom by sa zhodla väčšina populácie alebo aspoň konštruktívna a na objektívnych skutočnostiach postavená diskusia o základných východiskových bodoch reflexie normalizácie, ktorá by mala dosah na utváranie názorov na dané obdobie. Z tohto dôvodu neprekvapuje, že s normalizáciou sú následne spojené ambivalentné a často odporujúce reflexie zo strany slovenskej spoločnosti. Kým v roku 1992 (výskum „Trvanie a zmena na Slovensku“) 70. a 80. roky minulého storočia v histórii Slovenska vnímala veľká časť populácie nepriaznivo, tak v roku 2009 (IVO, 2010) kleslo záporné a skôr záporné hodnotenie tohto obdobia o polovicu opýtaných (Zeman, Tížik 2016). V roku 2009 iba 19 % opýtaných vnímalo 70. a 80. roky záporne alebo skôr záporne a 32 % kladne alebo skôr kladne (Bútorová 2010). Obsadenie Československa vojskami Varšavskej zmluvy v auguste 1968 je

však reflektované v mnohých výskumoch a prieskumoch verejnej mienky ako jedna z najnegatívnejších historických udalostí na Slovensku po roku 1918 (Zeman, Tížik 2016). Problematickejšia sa teda skôr ukazuje reflexia obdobia po auguste 1968. Oľga Gyárfášová obdobie normalizácie datuje práve do obdobia 70. a 80. rokov.

Aj z týchto dôvodov je dôležité otvárať túto tému a venovať sa obdobiu normalizácie, spovedať pamätníčky a pamätníkov, dať hlas a priestor rôznym sociálnym kategóriám obyvateľstva. Ako vidíme, obdobie normalizácie si dnes mnohí idealizujú. Vnímajú ho ako obdobie stability, ekonomického rozvoja a materiálnych istôt, ktorými si socialistický režim zabezpečil lojalitu väčšiny obyvateľstva Slovenska. Prostredníctvom rozhovorov v knihe sa nám odкрýva úplne odlišný pohľad na normalizáciu. Je plná obáv aktérok o možnosti pokračovať v ďalšom štúdiu, obáv zo straty zamestnania, domových prehliadok, sledovania vo verejnom priestore a odpočívania v súkromí, vypočívania a vyhrážok zo strany komunistickej tajnej polície – Štátnej bezpečnosti (ŠtB), že ublížia im, ich deťom či partnerom. Kniha prináša jedinečný pohľad na to, ako sa žilo desiatim ženám, ktoré sa nebáli moci, neboli ochotné skloniť hlavy a nesažili sa konať účelovo-rationálne.

Kniha Oľgy Gyárfášovej zapadá do línie sprítomnenia pamäti občianskeho vzdoru na Slovensku, resp. v Československu. Ide o ďalší dôležitý diel skladačky, ktorá začína naberať čoraz jasnejšie kontúry, napríklad aj vďaka viacerým nedávnym vedeckým výskumným projektom a rozrastajúcemu sa počtu štúdií a knižných publikácií, ambicióznym mediálnym výstupom (napr. televízne dokumentárne filmy a cykly, internetové projekty), ako aj výskumným a osvetovým aktivitám Ústavu pamäti národa (viac informácií na s. 15–16). Kniha *Ako sme žili v rokoch normalizácie* je však špecifická z viacerých príčin. Je to najmä vďaka fokusovaniu výskumného záujmu: 1. na aktérky. V kolektívnej pamäti aj histórii, ako poznamenáva Zuzana Maďarová (s. 242), sú ženy ešte stále skôr cudzinkami v diskurze, ktorému dominujú muži; 2. na bratislavské neformálne alternatívne spoločenstvo z pohľadu žien (záujem o jeden lokálny priestor, v ktorom sa vďaka priateľským a rodinným väzbám a kontaktom utvárala komunita, znamená do určitej miery aj zachytenie skupinového portréту doby); 3. na aktérky vo veľmi špecifickej etape svojej životnej dráhy (u väčšiny mladosť a dospievanie, partnerstvo a rodina); 4. na aktérky, ktoré sa nestihli plne nadýchnuť a zažiť chvíľkové politické a kultúrne uvoľnenie a slobodnejšiu atmosféru 60. rokov a 5. na aktérky s určitým rodinným kultúrnym a sociálnym kapitálom, ktorý „zdedili“ z rodiny pôvodu alebo získali v dospelosti. Záujem o aktérky a históriu žien taktiež zapadá do širšej palety rôznych vedeckých a odborných aktivít (ich zoznam na s. 242–244). Zoznam aktivít a výsledkov rôznych projektov venujúcich sa normalizácii a histórii žien ponúka záujemkyniam a záujemcom o sledované témy dôležitý zdroj ďalších údajov.

Normalizácia znamenala presadenie a inštitucionalizovanie mechanizmov vymáhania poslušnosti. Bolo to „znormlizovanie nenormálneho,“ teda neslobody, ako to

výstižne opísal Milan Šimečka v knihe *Obnovenie poriadku*, ktorá ako samizdat vyšla práve v 70. rokoch (1975–1977, 2022). Tento princíp spočíval v donucovaní ľudí, aby minimálne na verejnosti preukazovali poslušnosť režimu, pričom ho necharakterizovalo ideologické nadšenie či zapálenie sa pre „svetlé komunistické zajtrajšky“, ale cynický a pohodlný oportunizmus. Nebolo nutné veriť, stačilo navonok poslúchať a pretvárať sa. Životy ľudí sa podriadili komunistickej strane, ktorá mala monopol na všetko, čo sa vyskytovalo vo verejnom priestore. Štát veľmi starostlivo držal všetky páky moci vo svojich rukách. Mohol ovládať svoje občianky a svojich občanov – odmeňovať za lojalitu a trestať za neposlušnosť alebo čo i len za jej náznak. Spôsoby vymáhania poslušnosti boli postavené na tom, že ľudia boli v istom zmysle rukojemníkmi štátu: každý, kto chcel dôstojné zamestnanie, poslať deti do školy, niekedy vycestovať do zahraničia, potreboval jeho súhlas. Lojalita bola tvrdo vykúpená aj nízkou mierou interpersonálnej a inštitucionálnej dôvery a vysokou mierou pocítovanej individuálnej a spoločenskej anómie. V takomto prostredí sa formovali neformálne spoločenstvá – ostrovčeky pozitívnej deviácie¹ – „ktoré svojimi aktivitami v rôznej intenzite a v rôznych podobách vzdorovali režimu a vytvárali alternatívny priestor slobody“ (s. 14). Mnohé aktérky alternatívnych spoločenstiev, v ktorých mal vzdor primárne podobu kultúrnych, umeleckých a občianskych aktivít, hovorili o nich ako o priestore slobody. Tento priestor slobody sa rozprestieral tak vo verejnom priestore (a bol napríklad naplnený inscenovaním happeningov a performance, ktorých snahou bolo provokujúco prelomiť a parodovať zabehané spoločenské konvencie, demaskovať verejný priestor ako prázdny a impotentný; umeleckými výstavami, ktoré niekedy trvali iba niekoľko hodín a boli následne zakázané; koncertmi najmä folkovej hudby; šírením a distribúciou samizdatov a zakázanej literatúry), ako aj v súkromnej sfére (napríklad bytové vystúpenia zakázaných pesničkárov; prednášky špičkových odborníkov a odborníčok; vydávanie tzv. periodických samizdatov; preklad, prepisovanie a vydávanie zakázanej literatúry). Verejný priestor však bol obmedzený, kontrolovaný a nebezpečný a občianske a kultúrne aktivity sa prenášali do „alternatívnych priestorov“, o ktorých ešte bude neskôr reč. Vyhnanstvom z oficiálnych štruktúr a v dôsledku getoizácie kvôli nedostatočnej lojalite a protisocialistickej podvratnej činnosti sa utváral zvláštny priestor slobody zhmotnený v špecifickom spôsobe života. Anna Budajová túto situáciu opisuje slovami: „Kým vonku, mimo nášho bytu, prevládala sivá s červenými transparentmi, my sme boli oslobodení“ (s. 85). S nonkonformitou a slobodou však išla ruka v ruke aj

¹ Ostrovčeky pozitívnej deviácie sú v slovenskej sociologickej spisbe spájané s Martinom Bútorom. Ako sám hovorí v rozhovore pre denník SME (2014): „V 80. rokoch, ešte pred revolučnou zmenou, bol tento koncept spoločným majetkom časti kriticky naladenej spoločenskovednej obce. A stal sa veľmi populárnym, pred revolúciou sa postupne čoraz viac ľudí začalo považovať za takýchto pozitívnych deviantov, nezapadajúcich do normy, a tou ‚normou‘ bolo prispôbovanie sa režimu.“

neistota, ktorá bola súčasťou žitej skúsenosti členiek a členov spoločenstiev. Tí, ktorí rôzne aktivity organizovali alebo sa ich zúčastňovali, boli často objektom záujmu ŠtB a v rôznej miere aj perzekvovaní.

Ako poznamenáva Oľga Gyárfášová, sama aktívna členka spoločenstva vzdoru, takýchto spoločenstiev existovalo v Bratislave niekoľko. „Pováčšine o sebe vedeli, rôzne sa prelínali, presúvali, fungovali v tekutom medzipriestore oficiálneho a neoficiálneho, ktorého hranice neboli vždy jasne vytýčené“ (s. 19). Osemdesiate roky dokonca priniesli zintenzívnenie, pestrosť a kvetnatosť protirežimových aktivít, čoraz častejšie prepájanie so šedou zónou a ľuďmi priamo v oficiálnych štruktúrach. Ženy boli aktívnymi členkami spoločenstiev, ale častejšie boli videné v neverejnom prostredí bytov, ktoré však do veľkej miery nahradzovali absentujúci slobodný verejný priestor. Alternatívna verejná sféra sa formovala na pomedzí verejného a súkromného priestoru, predstavovali ju kaviarne, krčmy či niektoré pracoviská a najmä súkromné byty, kde sa realizovali koncerty, výstavy, prednášky, ohlásené či nekončiace nečakané návštevy (s. 255). Súkromie sa stávalo autentickým, ale aj verejným priestorom otvoreným pre ostatné členky a členov komunity a ich priateľov a známych a dokonca aj pre „počúvačov“, t.j. agentov ŠtB na druhej strane odpočúvacích zariadení, ako ich v rozhovore pomenovala Jolana Kusá. Alternatívny verejný priestor mohol fungovať iba na vzájomnej dôvere, otvorenosti a angažovanosti, čo bolo do značnej miery opakom toho, ako bol naformátovaný oficiálny verejný priestor. Neformálne paralelné spoločenstvá ako slobodné a tvorivé priestory fungovali vďaka kreativitě, vynaliezavosti, nekonformnosti a odvahe. V rozhovoroch s aktérkami sa dozvedáme nielen to, akými aktivitami sa spolupodieľali na neoficiálnych protirežimových aktivitách, čo znamenalo konfrontáciu s vtedajšou mocou, ale aj stratégie, akými sa vyrovnávali s touto konfrontáciou často vyúsťujúcou v početné obmedzenia ich slobody. Zachytené sú však aj stratégie, ktorými zabezpečovali a vytvárali po mnohých stránkach bezpečný priestor a zázemie pre svoje rodiny (deti, partnerov, rodičov). „Druhá smena“ (dvojité záťaž), vymedzená masívnym vstupom žien na trh práce a pritom nutnosťou zabezpečiť chod domácnosti a starostlivosť o členov a členky rodiny, ktorá bola vo väčšej miere na bedrách žien, v prípade aktérok spoločenstva vzdoru často prerástla aj do „tretej smeny“. Išlo o neplatenú a rizikovú prácu pre toto spoločenstvo. Aj tu sa však ukazuje výrazný rodový aspekt a rodová diferenciácia, nakoľko tretia smena neznamenalala iba prípravu a spoluprácu na aktivitách spoločenstva, ale bola naplnená napríklad aj prijímaním hostí a každodenných návštev doma v súkromí, či prípravou ich pohostenia, čo zostávalo vo väčšine prípadov „ženskou prácou“. Ako poznamenáva Zuzana Maďarová, „súkromná sféra, do ktorej sa presunuli rozmanité aktivity po roku 1968 v rámci hľadania útočiska pred vplyvom štátu, bola teda rodovo príznaková“ (s. 266). Vnímal sa ako sféra „ženskej práce“. To na jednej strane umožnilo ženám spolupodieľať sa a zapojiť sa do aktivít spoločenstva, na strane druhej sa opakovala a posilňovala rodovo ur-

čená deľba práce (Linková, Straková 2018). Reprodukčná práca v podobe vytvárania zázemia (tzv. infrapolitiky – drobných neviditeľných činností, ktoré sú nevyhnutné pre výkon viditeľnejších aktivít) opätovne prilhula ženám, a tým, že sa predtým verejne vykonávané aktivity včlenili do štruktúry súkromnej sféry, toto prilnutie sa nanovo stalo samozrejým a pre históriu neviditeľným (s. 266–267). Samozrejme, sociálna rola aktérok v alternatívnom spoločenstve bola determinovaná ich rodinným, partnerským či zamestnaneckým statusom a zázemím. V rozhovoroch sa často objavujú spomienky na množstvo drobných a na prvý pohľad neviditeľných činností. Práve ich prítomnosť v rozhovoroch však umocňuje ich vizibilitu a spoločenské zvýraznenie. Aktérky spoločenstva vzdoru vykonávali veľký diapazón aktivít a rozhodne nešlo len o pomocné či podporné aktivity. Treba ich aktivity reflektovať v inom svetle. Je nutné „spochybniť predstavu o hlavných a pomocných aktivitách a vidieť rôzne typy činností ako navzájom súvisiace, podporujúce sa a od seba nezávislé“ (s. 269, pozri aj Linková 2018). Umožňuje to zviditeľniť rozmanité činnosti a ponúka nehodnotiaci pohľad, ktorý nie je kontaminovaný hierarchizujúcou rodovou optikou.

Ol'ga Gyárfášová si vyberá pre svoj výskumný zámer reflexiu žien, nakoľko sa o dobe normalizácie z pohľadu aktérok verejne vzdorujúcim režimu celkovo málo vie. A ak sa aj vie, tak skôr z rozprávania mužov. Takáto rodová slepota odráža prevládajúci rodový poriadok a vyústila do všeobecnej tendencie zneviditeľňovania žien vo verejnom a politickom priestore, ale aj v rámci historickej pamäti. Hlavnú príčinu tejto skutočnosti môžeme identifikovať vo fakte, že aktivity žien sa v spojitosti s rodovo stereotypnými očakávaniami a deľbou rolí sústreďujú do sféry súkromia, rodiny a domácnosti, pričom veľká história každodennú prevádzku prehliada (s. 24). To, čo sa deje v súkromnej sfére, je často neviditeľné a zostáva zabudnuté pri rozprávaní veľkých činov. Aj preto je kniha Ol'gy Gyárfášovej dôležitá. Aktivity v súkromí sú totiž pomenované ako súčasť politického konania a vzdoru a ako mimoriadne dôležité formy aktérstva. Umožňuje to vidieť dejinné udalosti nielen ako „his story“, ale aj ako „her story“, alebo možno lepšie pomenované ako „their story“.

Prehliadanie žien a ich anonymizácia sú evidentné aj v prípadoch, keď sa na ich úlohu upozorňuje. Ústav pamäti národa v roku 2022 ocenil ďakovným listom a pamätnou medailou 19 žien, ktoré sa počas socializmu podieľali na tvorbe a podpore samizdatovej literatúry. V tlačovej správe k udeľovaniu pamätných medailí a v samotnom programe z podujatia udeľovania cien sa mená ocenených neobjavili. Z tohto dôvodu je dôležité spomenúť mená aktérok spoločenstva vzdoru, ktoré súhlasili s rozhovormi a takto odkryli vnútorné prežívanie represíí, s ktorými boli konfrontované, a stratégie, akými sa s nimi vysporiadali. Sú nimi Tamara Archlebová, Marta Botta, Anna Budajová, Jolana Kusá, Gabriela Langošová, Luba Lesná, Ľudmila Pastierová, Júlia Sherwood, Marta Šimečková a Dorota Šimeková. Každý z rozhovorov zachytáva úplne jedinečný príbeh. Približujú osudy žien, ktoré mali všetky predpoklady pre naplnenie svojich am-

bícií, ale rezignovali na ne, nakoľko si uvedomovali, že by sa pri ich napĺňaní vyžadovali prejavy lojality k režimu. Všetky príbehy však spája zážitok spoločenstva, ktoré bolo späté väzbami vzájomnej hlbokkej medziľudskej dôvery a solidarity. Vzájomná pomoc sa objavuje v rôznych podobách. Ide až nad rámec bežných každodenných spôsobov zdieľanej pomoci a dokonca sa zhmotnila aj v snahe ponúknuť návod, ako sa správať v prípade výsluchov. Členky a členovia spoločenstva sa delili o svoje skúsenosti, čo im ponúkalo dôležité vedomosti a zručnosti a naplňalo pocitom, že nie sú s touto skúsenosťou osamote a majú oporu. Z desiatich rozhovorov na nás neustále dolieha posolstvo o význame vzťahov a spoločenstva. Aktérstvo, opísané formy vzdorovania a protestu boli možné iba vďaka iným ľuďom, vďaka spoločenstvu. Nabúraný je obraz samostatných, neohrozených a nezávislých mužských hrdinov. Buduje sa obraz aktérstva, ktoré je ukotvené v sieti partnerských, priateľských a rodinných vzťahov alebo vzťahov na pracovisku.

Ako je asi zrejme z doteraz napísaného, kniha *Ako sme žili v rokoch normalizácie. Rozhovory s aktérkami spoločenstva vzdoru* ponúka dôležitý a v mnohom jedinečný pohľad na obdobie normalizácie. Kniha nepodáva len svedectvo doby prostredníctvom rozhovorov Olgy Gyárfásovej so svojimi priateľkami a súputníčkami z bratislavského alternatívneho spoločenstva. Ponúka aj dve kvalitné spoločenskovedné štúdie, zasadzujúce ženské aktérky spoločenstva vzdoru a ich konanie do širších politických, spoločenských a kultúrnych rámcov. Všetkých, ktorí si knihu zoberú do rúk, určite zaujme aj veľmi dobré grafické spracovanie, poteší glosár pojmov či menný index. Ja som sa ku knihe vrátil už druhýkrát a viem, že to nebolo naposledy.

Bibliografia

- Bútorová, Z. 2010. Verejná mienka: zdroj pohybu, sila zotrvačnosti. Pp. 303–335 in M. Bútora, M. Kollár, G. Mesežnikov, Z. Bútorová (ed.). *Kde sme: Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Kaligram.
- Gális, T. 2014, 17. október, Martin Bútora: Stále vedieme zápas o to, kto sme. SME. Stiahnuté 28. 3. 2026 (<https://www.sme.sk/domov/c/martin-butora-stale-vedieme-zapas-o-to-kto-sme>).
- Linková, M. 2018. Disidentská herstory: Ženy a jejich činnost v prostředí Charty 77. Pp. 373–389 in Linková, M., N. Straková (ed.). 2017. *Bytová revolta: Jak ženy dělaly dissent*. Praha: Academia, Sociologický ústav AV ČR.
- Linková, M., N. Straková (ed.). 2017. *Bytová revolta: Jak ženy dělaly dissent*. Praha: Academia, Sociologický ústav AV ČR.
- Zeman, M., M. Tižik. 2016. Pohľad na udalosti roku 1968 po polstoročí. Pp. 532–583 in M. Tižik, N. Kmeť (eds.). *Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu v roku 1968*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.